

*Чичиркіна С. П.,
ад'юнкт кафедри криміналістики та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ*

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧИХ ДІЙ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ РОЗСЛІДУВАННЯ СЛУЖБОВИХ ПІДРОБЛЕНЬ

Анотація. У статті досліджуються особливості проведення виїмки, обшуку, допитів, очних ставок, призначення експертиз та огляду місця події на початковому етапі розслідування службових підроблень.

Ключові слова: початковий етап розслідування, службове підроблення, виїмка, обшук, допит.

Постановка проблеми. Враховуючи одне з найголовніших завдань протидії злочинності в Україні — боротьбу з корупцією, нині актуальним є розроблення питань викриття службових підроблень та їх розслідування. Своєчасне встановлення фактів приховування хабарництва, зловживання владою, перевищення владних повноважень, службової недбалості за допомогою підробки офіційних документів є дієвим заходом у протидії злочинності взагалі та розкритті корупційних діянь зокрема.

Аналіз останніх досліджень та виокремлення нерозв'язаних проблем. Низка аспектів розслідування злочинів у сфері службової діяльності розглядалися у працях Л. І. Аркуші, Н. М. Ахтирської, Л. В. Багрій-Шахматова, О. Ф. Бантишева, В. П. Бахіна, Р. С. Белкіна, Б. В. Волженкіна, О. О. Дудорова, О. С. Ільїна, В. М. Карагодіна, Н. С. Карпова, В. П. Колмакова, В. П. Корж, В. С. Кузьмічова, В. Т. Маляренка, М. І. Мельника, Я. Є. Мишкова, В. О. Попелюшка, Б. Г. Розовського, О. Г. Філіппова, В. Ю. Шепітька та ін. Проте, комплексного дослідження питань, пов'язаних із проведенням розслідування службових підроблень, в Україні не проводилося.

При виявленні ознак службового підроблення, успішне його розкриття залежить від своєчасного проведення оперативного-розшукових заходів та слідчих дій саме на початковому етапі розслідування. У зв'язку з цим,

метою даної статті є наведення алгоритму слідчих дій початкового етапу розслідування службових підроблень, та особливостей їх проведення.

Викладення основного матеріалу. Початковий етап розслідування починається з моменту порушення кримінальної справи і завершується складанням постанови про притягнення конкретної особи як обвинуваченого. Він включає в себе провадження початкових слідчих дій, спрямованих на закріплення слідів злочину та встановлення особи, яка його вчинила. Тому цей етап розслідування охоплює стадії порушення кримінальної справи і досудового розслідування (його більшу частину).

Безпосередніми завданнями стадії порушення кримінальної справи є швидке встановлення наявності або відсутності достатніх даних, що вказують на ознаки злочину, а також обставин, що виключають провадження по кримінальній справі. На початковому етапі вся робота спрямовується на збирання фактичних даних, які в подальшому має бути визнано достатніми для прийняття рішення по справі [1, 380]. На початковому етапі слідчий повинен діяти швидко, встигнути виявити і зібрати максимальну кількість доказів, які в іншому випадку можуть зникнути або бути знищеними, спрямувати зусилля на розкриття злочинів «по гарячим слідам», встановлення і затримання винних, забезпечити можливість відшкодування збитків, заподіяних злочином [2, 689].

Інформацію, зібрану в ході перевірочних дій, оцінюють з декількох позицій:

а) її відношення до цілей і завдань розслідування;

б) її допустимість і доцільність використання (в якості доказів, або орієнтуючої інформації);

в) достатності отриманих даних для порушення кримінальної справи і прийняття процесуальних рішень;

г) перспективи розслідування.

У загальному вигляді дії слідчого на початковому етапі розслідування службових підроблень не обмежуються дослідженням існуючої інформації про злочин, вирішенням питання про порушення кримінальної справи, пошуком слідів. Важливе значення мають висунуті версії, на підставі яких, по-перше, планується майбутня діяльність з викриття суб'єкта злочину, по-друге, організується взаємодія працівників правоохоронних органів, по-третє, залучається допомога громадськості, по-четверте, організуються заходи щодо подолання протидії розслідуванню з боку зацікавлених осіб та деякі інші методи і засоби, спрямовані на запобігання злочинів, вчинених з використанням посадовою особою своїх службових повноважень.

Отже, вже на початковому етапі при появі певних відомостей про вчинення злочинних дій посадовою особою відбувається вивчення змістовного значення інформації. У ході розслідування повинно бути встановлено місце вчинення всіх дій, які утворюють спосіб злочину. Більш того, в результаті дослідження отриманих даних і їх аналізу з'являється певне судження про подію, дії (або бездіяльність) суб'єкта, функціонування системи виробництва або послуг, де працює посадова особа, об'єктів, які пов'язані зі злочином.

Побудова та встановлення механізму службового підроблення має певні труднощі на початковому етапі розслідування, оскільки слідство в цей час у своєму розпорядженні має незначну кількість інформації про суб'єкта і його дії. Крім того, в силу займаної посади даний суб'єкт, запідозривши «увагу» до своєї особи з боку працівників правоохоронних органів, здійснює сам або через своїх колег по службі (друзів, знайомих тощо) активну протидію розслідуванню. Однак ця обставина не знижує цінності інформації, яка надходить в цей період, а, навпаки, дає можливість в подальшому використовувати фактор раптовості, несподіванки.

На початковому етапі слідчому необхідно спланувати слідчі дії так, щоб:

- а) забезпечити можливість отримання об'єктивної інформації про характер події;
- б) встановити ролі його учасників;
- в) створити сприятливі умови для затримання з полічним;

- г) сприяти одержанню правдивих показань;
- д) прогнозувати хід і результати розслідування.

У більшості випадків на початковому етапі розслідування вирішується питання про провадження слідчих дій, спрямованих на збирання достатніх доказів вини підозрюваного: виїмка, обшук, слідчий огляд, допит, очні ставки тощо. На підставі вивчення судово-слідчої практики ми встановили, що при виявленні ознак службового підроблення, слідчий на початковому етапі проводить такі слідчі дії:

1. Виїмка і огляд документів, з якими працювала посадова особа.
2. Обшук за місцем роботи і проживання, в інших місцях перебування посадової особи з метою виявлення документів та предметів, які викривають його протиправну діяльність.
3. Допит осіб, яким посадова особа надсилала офіційні документи або давала неправні вказівки щодо підготовки документів.
4. Допит посадової особи.
5. Очні ставки.
6. Призначення експертиз.

Цей алгоритм слідчих дій може змінюватися залежно від слідчої ситуації та конкретного виду підробки документів. Так, при розслідуванні службового підроблення, яке вчинено для приховування хабарництва, слідчими діями початкового етапу є: допит заявника, допит хабародавця і хабарника, обшук у хабародавця і хабарника, затримання при одержанні хабара, огляд предмета хабара, огляд місця події, пред'явлення для впізнання предмета хабара [3, 374-375].

При виявленні службового підроблення особливе значення для збирання та отримання необхідних доказів на початковому етапі розслідування має *виїмка*. При її проведенні у досліджуваній категорії справ дотримуються загальні тактичні вимоги, розроблені криміналістикою: раптовість, планомірність, послідовність проведення, використання криміналістичної техніки [4, 107-108].

Виїмка проводиться з метою вилучення документів, що знаходяться в установах, організаціях, на підприємствах, про місцезнаходження яких відомо органам розслідування. Своєчасне проведення виїмки позбавляє посадову особу і його співучасників можливості знищити документи, що мають доказове значення. По цим злочинах виїмка, як правило,

проводиться у кабінетах керівників, приміщеннях секретаріату, бухгалтерії, архівах, складах, а також посадових осіб, яким адресовані підроблені документи.

Залежно від характеру виявленої інформації про злочинні дії посадової особи, в процесі виїмки підлягають вилученню:

накази про призначення або переміщення по службі, розпорядження, службове листування, реєстраційні документи, які затверджувалися посадовою особою (установчий договір, протокол загальних зборів, свідоцтво про реєстрацію, статут);

документи бухгалтерського обліку і звітності (бухгалтерські книги, реєстри, звіти і баланси);

договори, книги обліку видачі довіреностей; документи обліку операцій по розрахункових рахунках (платіжні вимоги і доручення, картка зі зразками підписів осіб, наділених правом підпису грошових документів, і відбитком печатки, банківські виписки);

первинні касові документи (касові ордери, касова книга), транспортні та приймально-здавальні документи (товарно-транспортні накладні, рахунки-фактури);

документи складського обліку.

У ситуації, коли посадові особи заявляють про відсутність необхідних слідчому об'єктів, рекомендується перевірити достовірність їх тверджень, встановити (за документами, оперативно-розшуковими заходами, шляхом опитувань, допитів), хто і коли в останній раз бачив або використовував конкретний об'єкт, перевірити документи на передачу або знищення шуканих предметів і допитати осіб, які підшивали ці документи, встановити час і порядок реєстрації, причини їх передачі або знищення. При цьому підлягає з'ясуванню низка питань, пов'язаних з тим, хто, коли, з якої причини (мотиву) дав вказівку про рух документа або предмета, чи не порушувався порядок виконання операцій, передбачених чинними нормативними актами (про діловодство, про службову дисципліну тощо) або документами, прийнятим в даній установі, організації, підприємстві.

Ситуації, в яких слідчому можуть відмовити і відмовляють у видачі шуканих об'єктів під приводом відсутності осіб, відповідальних за їх зберігання, повинні прогнозуватися. Для попередження виникнення подібних ситуацій

вивчають порядок використання і зберігання таких об'єктів в конкретних підрозділах, установах, організаціях, чи не змінився він, встановлюють осіб, відповідальних за збереження об'єктів, перевіряють присутність (відсутність) їх на робочому місці у різні періоди службового часу, з'ясовують також, у кого з товаришів по службі відповідальної особи, його підлеглих, керівників або коменданта будівлі знаходилися дублікати ключів від сховищ — сейфів, шаф, кабінетів, інших місць зберігання шуканих об'єктів. У посадових інструкціях співробітників установ, організацій, як правило, відображається взаємозамінність з конкретними посадовими особами на період їх тривалої відсутності на робочому місці у зв'язку з хворобою, відпусткою, службовим відрядженням.

Крім того, зазвичай перевіряють, чи справді документи або предмети, необхідні слідчому, передані в інші організації, знищені, і якщо необхідно, то допитують учасників цих дій, з'ясовують, хто був присутній при їх передачі, знищенні або безпосередньо здійснював зазначені дії, оглядав документи або предмети, як це документально оформлено і в якому стані були шукані об'єкти, чи знаходилися вони взагалі серед переданих або знищених, хто їх доставляв і приймав, хто при цьому був присутній.

В окремих випадках, виникає необхідність перевірити правильність складання документів обліку і проводки деяких фінансових операцій. У цьому випадку документи обліку по розрахункових рахунках слід вилучати у відповідних банках та інших кредитно-фінансових установах із дотриманням вимог ч. 3 ст. 178 КПК України.

Деякі документи, які мають значення для справи, можуть бути вилучені з вищестоящої (головної) організації, аудиторської фірми, яка надає свої послуги даній організації, страхової компанії або транспортної організації, а також на підприємствах, з якими здійснювалися фінансово-господарські операції. Тому, якщо на початковому етапі розслідування з'ясується, що в кримінальній справі відсутні окремі документи, що мають доказове значення, то слідчий зобов'язаний вжити термінових заходів щодо їх виявлення та вилучення.

Як показало дослідження судово-слідчої практики, за допомогою виїмки не завжди

вдається вилучити всі необхідні документи. Це пояснюється тим, що підозрювані, знаючи зміст документів, які викривають їх злочинні дії, приховування їх. В таких умовах виявити та вилучити важливі докази можливо лише при проведенні обшуків.

При розслідуванні службових підроблень в більшості випадків *обшуки* проводяться з метою виявлення та вилучення документів, які містять відомості про надання конкретних послуг, грошових сум і матеріальних цінностей.

Так, при розслідуванні службових підроблень вилучаються і досліджуються документи:

- які характеризують діяльність організації, державного органу або іншої установи, становище посадової особи;
- котрі встановлюють компетенцію посадової особи;
- регламентуючі порядок проходження документів і прийняття рішень;
- пов'язані з вчинення посадовою особою аналогічних дій в різні періоди часу;
- які свідчать про зацікавленість посадової особи у вчиненні відповідних дій;
- особисті документи посадової особи, що характеризують її особу, зв'язки, проведення часу, спосіб життя, стан здоров'я, прибутки, витрати та ін.

Вилучаються документи як на паперових, так і на електронних носіях. Для виявлення, фіксації та вилучення інформації, що зберігається у пам'яті комп'ютера, слід звернутися до допомоги фахівців, а при необхідності призначити комп'ютерно-технічну експертизу [5, 139]. Крім того, в пам'яті комп'ютерів можуть зберігатися тексти договорів, листування, наказів і розпоряджень, що мають відношення до обставин, які встановлюються.

Вивчення справ про службові підроблення викликає необхідність розглянути і питання про момент проведення обшуку. Слідчий, плануючи проведення обшуку, повинен чітко знати, на виявлення яких саме предметів, документів або інших об'єктів спрямована ця слідча дія. Це основне завдання. Крім того, необхідно, враховувати вид і конкретні обставини злочину і дані про осіб, висунути версії про предмети, які становлять інтерес для слідства. Для того, щоб обшук був цілеспрямованим і результативним, слідчому доцільно володіти не лише процесуальною, а й оперативною інформацією.

Місцями проведення обшуків можуть бути ті ж самі приміщення, що і при провадженні виїмок. Проте, судячи з вивчених кримінальних справ, більш ефективними є обшуки за місцем проживання керівників підприємств, бухгалтерів, а так само обшуки у приміщеннях дач, гаражів, автомобілів і підсобних приміщень, які належать підозрюваним або їх родичам.

Найчастіше слідчі при проведенні обшуку забезпечують ефект несподіванки, щоб документи і предмети не встигли перемістити або знищити, а оперативні працівники завчасно встановлюють контакт з інформаторами, довіреними особами, здатними конфіденційно надати необхідну допомогу.

Не слід нехтувати й вилученням інших матеріалів, які на перший погляд не містять фактичних даних у справі. В обов'язковому порядку вилучаються чорнові записи і неофіційна облікова документація, документи, що містять сліди необґрунтованих виправлень, підчисток. В окремих випадках лише на основі неофіційних облікових документів можна встановити обставини вчинення тієї чи іншої господарської операції. Ці документи дозволяють зіставити дані неофіційного обліку з даними бухгалтерської звітності. Розбіжність цих показників може вказувати на виконання посадовою особою певних послуг.

При вивченні документів необхідно встановити:

- чи дотримувався порядок їх надходження, які документи допущені, а які відхилені, хто за це відповідає;
- чи дотримано правила оформлення документів, які є на них підписи, резолюції;
- коли і ким складений документ на електронному носії, чи вносились до нього зміни, скільки разів і ким редагувався, коли і ким роздрукований, хто має доступ до комп'ютера або іншого носія електронної інформації;
- чи порушена черговість проходження документів, якщо порушена, то з чиєї ініціативи;
- чи мали місце прискорені строки вчинення дій по службі;
- чи всі документи були у матеріалах для правильного вирішення питання і як вони оформлені.

Суттєво впливає на розслідування виявлених службових підроблень вмале проведення *допиту*. Специфіка допиту полягає у тому,

що до моменту його проведення слідчий не має достатньої інформації, що стосується події злочину. Наприклад, тактика цієї слідчої дії при розслідуванні приховування хабарництва за допомогою службового підроблення складається з послідовного з'ясування обставин, пов'язаних із заявою про дачу хабара, або тих, що стосуються безпосередньо затримання особи. Тому схема допиту визначається з'ясуванням обставин, що передують події злочину, супроводжують його, впливають з його вчинення. Метою допиту є з'ясування кола фактів, які свідчать про дії підозрюваного під час учинення злочину, причому вивчаються вони досить детально з метою виявлення винної поінформованості або неправди [6, 8].

Найчастіше мотивами службових підроблень бувають корислива або інша особиста заінтересованість, кар'єризм, помилково усвідомлені професійні або службові інтереси тощо. У зв'язку з цим допит свідків може бути спрямований на встановлення та уточнення мотивів відповідних службових зловживань. З цією метою допитуються колеги по службі, працівники бухгалтерії, виробничих підрозділів, ревізори та інші працівники, у тому числі суміжних організацій, особи, які звернулися зі скаргою, відвідувачі установи та ін.

Тактика допиту свідків враховує ставлення їх до розслідуваної події та суб'єктів злочину. Найбільш поінформованими про злочинну діяльність обвинувачених бувають їх родичі, колеги по службі та інші близькі до них особи. Заінтересованість зазначених осіб у виправданні злочинців від обвинувачення вимагає ретельного вивчення особи допитуваного та використання доказів, спрямованих на викриття неправдивих показань.

Тактика допиту свідків, не заінтересованих у вирішенні справи (відвідувачі установи, деякі працівники та ін.), зводиться до детального відтворення важливих для розслідування обставин із використанням тактичних прийомів, зокрема, спрямованих на відновлення в їх пам'яті забутих фактів.

Під час допиту виникає необхідність у застосуванні тактичного прийому у вигляді деталізації показань про обставини, що пов'язані з установленими слідством фактами. Підозрюваних, що заперечують свою провину, можливо також викрити завдяки пред'явленню

ретельно перевірених доказів, що спростовують їхні неправдиві показання.

У разі, якщо при допиті слідчим пред'являються документи, зокрема ті, які були складені самим допитуваним, то допитуваний дає більш конкретні відповіді, а можливість посилення на погане пригадування обставин істотно обмежується.

Слідчий повинен бути готовий до того, що підозрювані у вчиненні службових підроблень з метою ухилення від кримінальної відповідальності, нерідко обирають активну позицію захисту. Вказані особи намагаються ввести слідчого в оману шляхом невірної тлумачення виданих (підписаних, затверджених) наказів, рішень, а як виправдовування надають різні фіктивні договори та інші документи. Щоб уникнути зайвих труднощів, що виникають у цих випадках, слідчому необхідно досконально ознайомитися з тими положеннями законодавства, які регламентують діяльність організації, в якій працює (керує) посадова особа, що займається протиправною діяльністю.

Якщо в показаннях свідків і підозрюваного містяться суперечності, то їх слід усувати шляхом проведення *очних ставок*. Протиріччя у показаннях підозрюваних і свідків виникають досить часто, як правило, це:

а) керівник та бухгалтер;

б) керівник, підозрюваний у вчиненні злочину, і підлеглі працівники;

в) керівник однієї організації та представники інших підприємств, з якими укладалися договори і здійснювалися комерційні угоди.

На практиці «спрацьовує» такий тактичний прийом. Слідчий оголошує посадовій особі, запідозреній у вчиненні службового підроблення, про проведення очної ставки одночасно з декількома свідками (які, наприклад, перебували раніше у його підпорядкуванні), які дали правдиві показання. У результаті такого попередження посадова особа може прийняти рішення про дачу правдивих показів, відмовившись від зустрічей з особами, які будуть не тільки викривати його у неправді, а й вказувати на його неправомірну діяльність, яка послужила приводом службових (виробничих) розбіжностей.

На початковому етапі розслідування службових підроблень часто *призначаються експертизи*. Так, може призначатися судово-економічна експертиза — для перевірки фінансових

і господарських операцій підприємства, організації або окремих посадових осіб; для перевірки промислового, товарного, фінансового планування, відповідності звіту установи діяльності. Товарознавча експертиза призначається для встановлення якості готових промислових і продовольчих товарів, їхньої сортності, вартості, що дозволяє співставити отримані результати з відомостями, які містяться в офіційних документах. При розслідуванні службових підроблень обов'язково призначається низка криміналістичних експертиз (почеркознавчі, авторознавчі, техніко-криміналістичні дослідження документів) [7, 229-230].

В окремих випадках при виявленні ознак службового підроблення може бути проведений *огляд місця події*. Однак цю слідчу дію, як показали наші дослідження, доцільно проводити після виїмки та огляду документів, з якими працювала посадова особа, а в деяких випадках — після допиту осіб, яким посадова особа сприяла у вирішенні їх прохань та давала підроблені документи. Залежно від слідчої ситуації, завданням огляду місця події є:

а) огляд виявлених документів, предметів та інших речових доказів, їх фіксація і вилучення;

б) встановлення даних, які в подальшому можуть бути використані для перевірки інших доказів;

в) з'ясування характеру та обставин вчинення службового підроблення;

г) виявлення причин і умов, що сприяли вчиненню протиправних дій;

д) швидке відновлення і забезпечення нормальної діяльності (функціонування) організації, в якій працювала посадова особа, підозрювана у вчиненні злочину.

Висновки. Таким чином, при виявленні службового підроблення в умовах інформаційної невизначеності напрямів початкового етапу розслідування слідчий приймає рішення на підставі типових алгоритмів дій у конкретних слідчих ситуаціях та особистого досвіду. Слідчі дії спрямовуються на збирання, фіксацію та дослідження доказової інформації, яка дозволяє встановити особу винного та обставини вчинення службового підроблення. Зусилля слідчого на початковому етапі розслідування злочинів цих видів службових злочинів спрямовуються, окрім іншого, на встановлення фактів приховування раніше вчинених злочинів або протидії розслідуванню

виявлених злочинних діянь. Чітке дотримання процесуальної форми та криміналістичних рекомендацій проведення процесуальних дій на стадіях порушення кримінальної справи та досудового розслідування дозволяє сформулювати доказову базу достатню для пред'явлення обвинувачення та проведення слідчих дій на подальшому етапі розслідування.

Література:

1. Коваленко Є. Г. Кримінальний процес України : підручник / Є. Г. Коваленко, В. Т. Малярченко. — К. : Юрінком Інтер, 2004. — 688 с.

2. Аверьянова Т. В. Криміналістика : учебник для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Р. С. Белкина. — М. : Норма, 2005. — 992 с.

3. Криміналістика : підручник / за ред. В. Ю. Шепітька. — Харків : Право, 2008. — 462 с.

4. Криміналістична тактика і методика розслідування окремих видів злочинів : навч. посіб. / В. П. Бахін, В. К. Весельський, В. С. Кузьмичов [та ін.] ; за ред. О. М. Джужі. — К. : Нац. акад. внутр. справ, 2010. — 524 с.

5. Матусовський Г. А. Кримінологіко-криміналістичні питання боротьби зі злочинами в сфері використання автоматизованих систем / Г. А. Матусовський, В. О. Голубев // Держава та регіони. — Запоріжжя, 2001. — С. 137-143.

6. Мишков Я. Є. Методика розслідування хабарництва : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / Я. Є. Мишков. — Х., 2005. — 20 с.

7. Чичиркіна С. П. Судові експертизи як засіб виявлення злочинів у сфері службової діяльності / С. П. Чичиркіна // Експертне забезпечення розслідування окремих видів злочинів : зб. мат. наук.-практ. конф. (Київ, 31 берез. 2011 р.). — К. : Навч.-наук. ін-т підготовки слідчих і криміналістів Нац. акад. внутр. справ, 2011. — 260 с.

Чичиркіна С. П. Особенности проведения следственных действий на начальном этапе расследования должностных подлогов.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности проведения выемки, обыска, допросов, очных ставок, назначения экспертиз и осмотра места происшествия на начальном этапе расследования должностных подлогов.

Ключевые слова: начальный этап расследования, служебный подлог, выемка, обыск, допрос.

Tchichirkina S.P. Features of conducting of consequence actions on the initial stage of investigation at the exposure of concealment of duty imitations.

Summary. In the article the features of conducting of coulisse, search, interrogations, setting of examinations and examination of site of occurrence on the initial stage of investigation of duty imitations.

Keywords: the initial stage of the investigation, official forgery, seizure, search, interrogation.